

Філософські та педагогічні аспекти духовності у творчій спадщині С.Русової.

Розбудова української державності, процеси входження України в європейський та світовий економічний, культурний, комунікативний простори потребують теоретичної, світоглядної визначеності, вибору орієнтації у багатьох сферах буття народу. Однією з найважливіших в орієнтаційних визначеннях, виборах є сфера духовності.

Дискусія, яка ведеться в нашому суспільстві, висвітлює суперечливість, невизначеність концептуальних основ розуміння духовності. Частина філософів, психологів, педагогів наполягає на трансцендентній парадигмі духовності, інша частина абсолютизує технологічну (інструментальну) парадигму західноєвропейського зразка, ще частина відстоює радянське розуміння духовності. Дискусії з цих питань дуже часто мають ідеологічне забарвлення, що заважає об'єктивному науковому аналізу. Крім цього, вони ведуться у відриві від філософських, психологічних, педагогічних, історичних коренів буття українського народу, що не дає можливості об'єктивно проаналізувати генезу духовності та її сутність.

З огляду на це важливим є аналіз дослідження генези духовності в педагогічній думці України. Теоретична, концептуальна визначеність у цьому питанні дозволить педагогам-практикам чіткіше сформулювати цілі педагогічного процесу.

У педагогіці України існує традиція дослідження проблем духовності. Особливо плідним у цьому плані був історичний період початку ХХ століття. В Україні ішов процес духовного самовизначення суспільства. Незважаючи на жорстку протидію з боку російської влади розвитку української мови, культури, національної школи і педагогіки, в громадсько-педагогічному русі відбувався пошук і формування духовно-ціннісних орієнтирів подальшого

історичного буття українського народу, відбувалася генеза духовності. Активна, а під час і визначальна роль у цьому процесі належала педагогічним діячам України, серед яких О.Музиченко, І.Огієнко, С.Русова, Я.Чепіга.

Значну увагу проблемам духовності приділяла Софія Русова. Вона в своїх педагогічних працях не обмежується розробкою вузькометодичних проблем навчання та виховання. Її думки, почуття спрямовані на усвідомлення онтологічних основ сутності людського життя, пошук філософських принципів побудови педагогічних теорій, які б були "ґрунтом для всіх практичних методів і засобів", тому що тільки філософія "може освітити таємниче питання - до чого маємо вести нашого вихованця, де знайти для нього найповніший шлях до всесвітньої остаточної правди. Тільки філософське розуміння життя дасть ясний напрямок нашій діяльності" [1, с.129].

Важливим у філософсько-педагогічній спадщині С.Русової є те, що вона, крім проблем окремої людини, приділяє значну увагу проблемам світоглядного і духовного визначення українського народу, "який потребує більше, аніж який другий народ наукового аналізу сучасних обставин як загальносвітових, так і власного суспільного життя, потребує синтезу усяких можливостей, способів власного визволення, а також наукового роз'яснення причин, що тримають його в неволі. Він так мало освічений, потребує науково установленого громадянського світогляду і суспільної організованості [2, с.156]. Ці думки видатного педагога не втратили своєї актуальності і в наш час.

Філософські та педагогічні пошуки С.Русової, були спрямовані на визначення таких філософських, етичних принципів, формування такої філософсько-педагогічної парадигми навчання та виховання, які б основою розуміння життя, щастя людини визначали "не матеріальні блага, не потішення слави і пихи, не грубі плотські задоволення, а внутрішнє духовне щастя спокійної совісті, розуміння і шукання істини". Це є джерела

"неминучого і невичерпного" щастя. Але "де віднайти ключ до них, як виробити в собі вміння жити відповідно до таких ідеальних вимог?" [1, с.122]. Усвідомлення джерел "невичерпного і невмирущого", пошук педагогічних "ключів" до них було основою життя суспільної і педагогічної діяльності Софії Русової.

Кожен філософ, психолог, педагог, який займається розробкою теорії розвитку особистості, будує її на певних концептуальних принципах розуміння сутності буття людини. У С. Русової не має спеціальної системної, логічно завершеної праці, в якій би розглядались онтологічні чинники сутності людини та її життя, тому не просто визначити її парадигму буття людини. Але, незважаючи на це, аналіз педагогічних праць дає можливість зрозуміти її концептуальні пріоритети в розумінні сутності людського буття: духовність, моральність, національність, освіта, релігійність. Ґрунтовне ознайомлення з роботами педагога, аналіз системи принципів, логіки їх взаємовизначень і взаємозалежностей дозволяє зробити висновок, що онтологічним, кореневим, визначальним принципом усіх граней, принципів буття людини для науковця є духовність.

Не створивши цілісної, завершеної, логічної теорії, С.Русова питання духовності піднімає у більшості своїх робіт. Свідомо чи несвідомо вона торкається всіх граней, аспектів, сторін проблеми, хоча все це "розсипано" по її працях, не завжди чітко визначено категоріально, у використанні понять прослідковуються певні неузгодженості, протиріччя. Часто той чи інший матеріал потрібно "вичленяти" з різних (іноді вузько проблемних) статей, що породжує значні труднощі як адекватного використання тих чи інших понять, визначень, так і правильного трактування їхньої суті. Потрібна певна реконструкція досліджуваної проблеми, герменевтичний підхід, що не гарантує логічної та смислової повноти розкриття змісту предмета дослідження.

Визначення поняття "духовність" також не має чіткого та завершеного характеру, хоча у багатьох роботах С.Русова прямо чи побічно виходить на нього. Самого поняття "духовність" як синтетичної визначальної категорії всього того, що входить до сфери духовності, вона не використовує (і це вносить у дану проблему елемент неповноти, незавершеності онтологічної невизначеності), а використовує поняття: "духовна природа", "духовний світ", "духовний склад", "духовне життя". Все це можна пояснити тим, що С.Русову, як педагога, більше хвилюють педагогічні, методичні аспекти духовності, чинники її формування, методика розвитку здатності "вільного схоплення духовного змісту" [3, с.135].

С.Русова визначає духовність як складну, багатогранну, багаторівневу, синтетичну систему. Першим принципом у її визначенні є розуміння духовності в контексті протиставлення понять "духовне" і "фізичне". Вона дуже часто, говорячи про природу людини, визначає її як "фізичний і духовний організм" [4, с.171]. Поняття "духовне" і "духовність" часто використовуються у працях С.Русової як синоніми, хоча смислове наповнення їхнє різне. Термін "духовність" "належить до категорії аксіологічних термінів, тобто вказує на ціннісну позитивність присутності в людині певним чином витлумаченого "духу" [5, с.9]. Тому з точки зору протиставлення понять "духовність" і "духовне" духовність ми можемо визначити як "духовне", пронизане ціннісним сенсом, визначене ним. Дані категоріальні парадокси обумовлені нечіткою визначеністю категорій сфери духовності.

Іншим важливим принципом розуміння генези духовності у С.Русової є те, що духовність розглядається нею як синтез трансцендентних і технологічних (інструментальних) факторів її визначення і формування.

Трансцендентна парадигма базується на біблійній традиції розуміння духовності, коли вона визначається як сповненість, захопленість людини Божим Духом, як дар Бога, "Дух є трансцендентне, яке проголошує себе в

земному" [5, с.15]. Але поряд з цим вона включає в себе й інші поняття трансцендентного: Дух як світовий Розум, як Ідея, як космічно-духовна суть, як "колективне безсвідоме", як історично-культурна суть.

На яких же принципах трансцендентного базується поняття духовності (духа) у С.Русової?

Розвиток дитини, як відзначає педагог, "проходить під впливом трьох основних факторів: виховання, спадщина, оточення" [6, с.30]. Трансцендентним фактором сутності особистості є спадщина. Цитуючи Мака Дуггала, автор зазначає, що "дух людини має деякі природжені, або одержані в спадщину нахили" [6, с.39]. Із цих природжених нахилів найбільше значення має інстинкт як "специфічний нахил душі і який існує у членів цілого виду, раси"[6, с.39]. Коріння всіх людей знаходиться в інстинктивній "глибині їх духовного і фізичного життя" [4, с.187], а сам інстинкт - це один з "найміцніших чинників нашої внутрішньої духовної діяльності" [4, с.186]. Дух як інстинкт є той ґрунт, на якому формується характер, виробляється воля й окремих осіб й окремих націй.

На основі проведеного аналізу можемо зробити висновок, що через поняття "спадщина" дослідниця розкриває зміст феномену, який Карл Юнг пізніше визначить як "колективне расове безсвідоме", і яке є трансцендентним чинником духа і впливає на розвиток духовності людини.

Велике значення для розуміння того, як С.Русова визначає трансцендентні аспекти духовності має аналіз її релігійних поглядів. Це питання не є таким простим і однозначним, як може здатися. Не можна повною мірою погодитися з думкою М.І.Мельничук про те, що Русова визначає поняття "духовність" виключно від "Духу Святого", а духовність людини тільки як віру і любов до Бога [1, с.105]. Автор не дуже коректно, на нашу думку, характеризує парадигму духовності С.Русової як релігійну.

У С.Русової немає спеціальних праць, присвячених проблемам релігійності, але аналіз тих робіт, в яких вони розглядаються, а це роботи

“Виховні ідеї Г.С.Сковороди”, “Дидактика”, “Теорія і практика дошкільного виховання”, “Національна школа”, “Нова школа” та інші, дає можливість зробити висновок, що її парадигма духовності не є чисто релігійною як у плані онтологічному, так і в плані формування духовності. Духовність людини визначається "небесним", "єдиним" і "важливим", що є основою життя і "що ми можемо називати чи ідеалом, чи істиною, чи правдою", тому що "воно неухильно володіє всім нашим духовним світом" [7, с.126]. Без "ідеального незримого начала людина не може жити"[7, с.127]. Але це "ідеальне" не завжди трактується С.Русовою в дусі містично-догматичного, біблійного розуміння Бога. Її погляди в цьому плані в деякій мірі відображають слова, якими вона характеризувала релігійні погляди Г.С.Сковороди, який "не стоїть за слово, за назву", а визначає "всесвітнє начало як "Бог, Дух, Істина". І це "всесвітнє начало", "одне єдине, велике і вічне, сповнене таїни, завжди привабливе... дає невичерпний зміст нашому життю" [7, с.127]. В статті "Нова школа" С.Русова відстоює необхідність введення в число предметів, які вивчаються, Закону Божого (оповідання з Євангелія). Незважаючи на те, що багато педагогів не вважають релігійне навчання обов'язковим у школі, педагог не допускає можливості “викинути його з програми”, підкреслюючи, що багато передових педагогів Німеччини, Америки, Англії "визначають релігійне навчання корисним для виховання етнічного почуття" [8, с.14]. Але в іншій праці “Національна школа” вона зазначає, що "воно мусить позбавитись свого догматичного характеру" [9, с.84]. Ці міркування С.Русової дають нам можливість зрозуміти, що автор не абсолютизує релігійний чинник людського буття, акцентуючи увагу не на догматично-містичній суті релігії, а її "корисності" для морального виховання. Релігійне навчання мусить прийняти “більш морально-життєвий напрямок” [9, с.84].

Незважаючи на деяку містичну "обережність", "невпевненість", С.Русова надавала великого значення релігійному навчанню і вихованню як

засобу формування ідеалу і почуття. У дитини в глибині душі складається ідеал, як певна духовна сутність, яка визначається "милосердям, любов'ю, красою", яку дитина шукає в родині у батькові, у світі, який перед нею відкривається, у "всесвітньому батькові". З утворенням такого ідеалу "дуже зв'язано пробудження в дитині релігійного почуття", яке "Песталоцці, Коменський, Фребель визнавали "за головне джерело морального виховання"[4, с.204]. Незважаючи на певну "інстинктивність релігії, як спрямованості на "ідеал" або на пошук в собі глибинного "Я", "що десь має існувати"[4, с.204], у багатьох дітей під впливом оточення і особистого занадто реального духовного складу це почуття зникає. "Тому і являється релігійне навчання "корисним" для виховання етичного почуття, для формування у дитини таких переживань, які полегшують "самий процес життя"[4, с.205]. Процес життя - це процес пошуку ідеалу, відповіді на питання, які виникають у людини на шляху пізнання світу.

Як бачимо, педагог відводить значну роль божественному, як трансцендентному чиннику духа (духовності), але не абсолютизує його, виходячи на більш широке розуміння як духовно-космічного, етичного начала і синтезуючи його з "колективним расовим безсвідомим" (спадщиною), визначає як трансцендентний чинник генези духовності і фактор формування духовності людини.

Концептуальним у плані розуміння нами відношення С.Русової до релігійної парадигми духовності є слова східного поета Тагора, якими вона пафосно завершує свою монографію "Дидактика": "Не вигоньте зі школи ані Бога, ані Природи, дайте вашим учням жити духовним життям"[3, с.300].

Дух (духовність) не визначається повністю, не "знімається" його трансцендентною суттю. Велике значення для духа (духовності) мають аспекти, які можна розвинути, виховати, "прищепити". І Софія Русова надає їм великого значення, що вказує на її розуміння духовності як складної, багатомірної, багатоаспектної системи, що пов'язана як із глибинами

людської суб'єктивності, так і з її надсуб'єктивними, трансперсональними, космічними, божественними вимірами.

Парадигма духовності С.Русової є синтезом трансцендентної і технологічної (інструментальної) парадигм духовності. Технологічна парадигма духовності виходить з того, що дух (духовність) не дається нам ззовні, не є трансцендентним. Це синтез певних якостей людини, які можна "прищепити", виховати, розвинути, сформувати.

Перед тим, як докладніше розглянути технологічні аспекти формування духовності, потрібно визначитись із таким важливим для педагогіки С.Русової поняттям, як "духовні сили". "Духовна природа", "духовний склад" людини є системою певних компонентів "духовних сил". Але чіткого, логічного визначення поняття "духовні сили" у неї немає, як немає й однозначного, повного переліку духовних сил. У праці "Нова школа соціального виховання" знаходимо: "Велике значення мають спостереження над розвитком... духовних сил дитини (уявлення, пам'ять, сприймання і т.п.) [6, с.22]. В "Теорії і практиці дошкільного виховання" С.Русова відзначає, що "експеримент дає вже чимало спостережень щодо розвитку в дітей різних окремих духовних сил - уявлення, мислення, пам'яті, емоції, волі, нахилу дітей до різних наук" [4, с.125]. Наведений перелік духовних сил показує, що вони є формами пізнавального, емоційного, вольового процесів.

Виходячи з попереднього аналізу, ми можемо зробити ще один важливий висновок. Розвиток (формування) духовності людини здійснюється через розвиток духовних сил.

Проблема розвитку духовних сил є найбільш дослідженою у працях С.Русової, і це зрозуміло, тому що це є проблема педагогічна. Основним завданням виховання і навчання є формування характеру через розвиток духовних сил.

У житті першого періоду інстинкти мають велике значення для захисту і розвитку життя, але "далі на допомогу духовному розвитку ідуть уже

сприймання від соціального життя” [6, с.40]. Дитина відчуває себе в соціальному осередкові, як у повітрі, і як тіло росте вдихаючи повітря так і “духовні сили дитини ростуть, вбираючи в себе елементи соціального оточення” [4, с.197].

Головними факторами соціалізації людини, її формування є навчання та виховання. Проблемам навчання та виховання у працях С.Русової, як педагога, відводиться домінуюча роль. Для нас важливим є те, що саме через навчання і виховання вона розглядає духовність людини, особливо формуючі її аспекти. І не випадково в роботі “Деякі матеріали про народну освіту в цивілізованих країнах” приведено слова Фрідріха Великого (1798): “... людина і громадянин створюються освітою і вихованням” [10, с.94].

Дидактиці, як науці про методи навчання, С.Русова визначає головну роль у розвитку духовності. Дидактика є наука, яка вирішує “за допомогою законів логіки та психології найкращі способи здійснення розумового розвитку” [3, с.135], вона “має значення внутрішнього духовного формування” [3, с.135]. Може скластися думка, що автор примітивізує роль духовності і зводить її до категорії “навчання”, “інтелекту”, “розвиток розумових здібностей”. Деякими своїми висловлюваннями вона дає підстави для такої оцінки. Але тут потрібне розуміння того, як С.Русова трактує поняття “навчання”, “розум” в контексті сфери духовності.

Розглядаючи розумову діяльність в контексті духовності, С.Русова цікавиться не її інструментальним аспектом, а розумовою діяльністю як глибинним чинником самої суті людини, її духовності. А це можливо тільки на такому рівні формування розумових здібностей, коли “уже це формування просякло цілу особу” [3, с.135].

Дидактика (в значенні внутрішнього формування) “протистоїть голому вченню або навчанню”: таке формування (освіта), рівно як і навчання, вбирає поданий йому зміст, але йде воно за голим знанням і вмінням, матеріал яких і перетворює в плоді духа плодотворчі елементи” [3, с.135]. Вона постійно, як

відзначає педагог, мусить ставити перед собою для розв'язування широку проблему – як знання науку перевести в навчання, якими засобами передати в духовну власність зміст того або іншого знання. Завдання навчання полягає в тому, щоб “розбудити та виплекати духовні сили”, “викликати в учнів інтерес до духовних пізнань” [3, с.161].

Згадувані вище дослідження дають можливість побачити, що духовність є фактором свідомості, розумової структури психіки. Це також видно з висловлювань Уільна Беглі, погляди якого С.Русова розділяє. Він бачить головну мету навчання у формуванні “загальної ідеї” або “судження”, як чогось такого, що функціонує в центрі свідомості. “Це “щось”, цей ідеал дає мені мотив, а цей мотив скеровує мене до свідомого невпинного зусилля” [3, с.152]. “Загальна ідея”, що функціонує у центрі свідомості і є сформованим “свідомим” чинником духа.

Отже, дух (духовність) визначається також синтезом інстинктивних (безсвідомих) чинників і свідомості.

Між вихованням та навчанням, на думку С.Русової, є велика різниця. Виховання базується в основному на волі і нахилах, навчання - на діяльності розуму, “перше – на моральній, друге – на духовній асиміляції” [3.136].

Проте навчання, продовжує в іншому місці “Дидактики” автор, стає частиною, галузкою виховання, яке плекає інтелектуальну частину виховання, розвиток розуму, уявлень, думки, ідей, поглядів, знання, воно дає її скарби, що керують відносинами людини. Потрібно розвинути не тільки чесноти серця, а й розум, бо добрим, ласкавим, вдячним може бути і звір, але думати може лише людина. “Цьому і навчає школа, вона дисциплінує розум, годує його різними думками, а думка керує і серцем, і волею. Одне слово, принцип навчання і є принципом виховання і навпаки. Різниця тільки в матеріалі, а дидактика, себто наука навчання, це – практична педагогіка” [2, с.190]. Дидактика визначається С.Русовою як “виховне навчання”, а відношення педагогіки до дидактики “визначається взаємним відношенням

предметів обох дисциплін: і в вихованні і в освіті бачимо два “великих вияви морального світу” [3, с.137]. Дидактика як наука про навчання входить у “широке розуміння педагогіки як загальної науки про гармонійне виховання людини” [3, с.134]

У С. Русової не має логічно завершеного визначення поняття “духовність”, але глибоке вивчення її педагогічних праць дає можливість зробити висновок, що духовність вона розуміє як складну, багатогранну, синтетичну, телеологічну сутність людського буття, яка має цінний вимір. Досліджуючи сферу духовності С.Русова постійно виходить на проблеми пізнання, моралі, естетики, проблеми істини, добра, краси. Результатом “діалогу”, синтезу даних цінностей є духовність.

Пошук істини, "спрямованість" на вияв, усвідомлення, "схоплення" глибинної суті сенсу буття його “духовного змісту” [3, с.135] і є духовність - як істина.

Іншим ціннісним принципом духовності є краса: "Для кожного те має красу, що говорить до нашого внутрішнього глибоко природженого або зовні розвиненого почуття первісної краси"[6, с.67]. Краса безпосередньо спілкується з духом людини, постійно "спрямована" на дух як свою глибинну основу, вона сама є сутність духу. Естетичне почуття і мистецтво, в яке дитина його втілює, являє з себе наслідок гри вищого порядку, "що підносить і ушляхетнює душу дитини"[6, с.66].

Добро, будучи автономною сутністю духовності, також є об'єднуючим телеологічним принципом істини і краси. Добро (моральність) визначає ціннісну суть істини і краси. Тому С.Русова приходить до висновку, що кінцевою метою виховання "завше була і є благочинність - моральність" [3, с.276]. Звідси і протиріччя, які виникають у визначенні духовності і моральності. Ці поняття часто використовують як синоніми. І хоча у праці "Дидактика" С.Русова розділяє не тільки їх, а й методики формування (моральність - це прерогатива виховання, а духовність - навчання (освіти), в

інших роботах, особливо з проблем виховання, ці терміни часто мають синонімічний характер. Але моральність не знімає повністю сутності духовності, духовність - поняття ширше, глибше, а моральність, як ми вже відмічали, є ціннісним стрижнем духовності: сенс моральності (добро) пронизує духовність.

Дослідження поглядів С.Русової на проблеми духовності було би не повним, як би ми не зупинилися на такому важливому для неї чиннику духовності, як національний.

Духовність людини формується через усвідомлення свого "Я", як належного до певного етносу, певної традиції, історії, землі, мови - належності до певної культури. Національні аспекти "духовності" теж мають свої трансцендентні та технологічні (формуючі) принципи. Перші проявляються як етнічне "колективне безсвідоме", як спадщина, другі розвивають духовність через навчання і виховання.

Русова значну увагу приділяла становленню української національної школи, оскільки, на її думку, тогочасна школа не відповідала "національному духовному складові українського народу" [8, с.5]. Тому створення нової школи, яка б була школою народною, школою національної мови, традиції, національного духу, стояло для педагога на першому місці.

Основою нової школи повинна бути мова, тому що "мова народу - це він сам, у мові весь його спосіб мислення, його манера відчувати, в ньому думка народу та його душа" [11, с.44] тому що "без мови нема духовного життя" [12, с.47]. Софія Русова наводить слова Джеймса Болдвіна, який каже, що "як тільки дитина починає переймати (нашу мову), вона опиняється серед справжніх золотих скарбів, в яких мудрість і духовний хист предків "заклали самоцвіти чистішого мінералу" [6, с.57]. Навчання рідною мовою, формування навчально-виховного процесу на основі предметів, які розвивають патріотизм (природознавство, історія, література та інші), мають велике значення для виховання людей високого рівня духовності, виховання

справжніх патріотів України. Але базуючи свою педагогічну теорію на національному ґрунті, С.Русова виступає проти національного шовінізму, національної замкнутості. "І чужому навчайтесь, і свого не цурайтесь" - ці слова Т.Г.Шевченка, які вона приводить у своїй праці "Ідейні підвалини школи", закликають до толерантності, виваженості у національних питаннях [13, с.36].

Узагальнюючи результати дослідження проблеми духовності у педагогічній спадщині Софії Русової потрібно відмітити її значний вклад у формування парадигми духовності українського народу початку ХХ ст. Вона не обмежувалась розробкою педагогічних, вузькометодичних аспектів формування духовності, а свідомо чи не свідомо виходили на проблеми сутності духовності, визначення поняття "духовність". І не зважаючи на те, що у С.Русової не має окремої, спеціальної, завершеної праці по філософських і психологічних проблемах духовності, незважаючи на деяку невизначеність поняття духовність, не чіткість, незавершеність і протирічивість розробки нею теорії духовності, аналіз педагогічних праць дає можливість зробити висновок, що її погляд на проблему духовності є концептуальним і систематичним. Він базується на тому, що духовність є онтологічним, субстанційним, кореневим, визначальним принципом різних граней аспектів життя людини є складною, багатогранною, синтетичною сутністю людського буття, його ціннісним виміром, який базується на цінностях: Істина, Добро, Краса.

Визначаючи парадигму духовності Софії Русової ми можемо констатувати, що вона не абсолютизує ні трансцендентну, ні технологічну парадигму, а виходить з необхідності їх поєднання, синтезу.

Але найбільший її внесок - це дослідження педагогічних чинників духовності, розробка педагогіко – методичних аспектів розвитку духовності. Духовність, на думку видатного педагога, маючи трансцендентні (релігійні, спадщині) корені розвивається через навчання та виховання, які повинні

базуватись на вивченні дитини, її фізіологічних, психологічних духовних властивостях, що дасть можливість виробити адекватні сутності дитини методи розвитку “духовних сил”, розвитку духовності.

Проведене дослідження проблем духовності у працях С.Русової показує, що її погляди на духовність є актуальними сьогодні, співпадають з сучасними тенденціями філософії постмодерну, які базуються на принципах плюралізму, “діалогу”, синтезу різних точок зору, концепцій, що важливо при формуванні парадигми духовності українського народу ХХІ століття.

Література

1. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта / За ред .В.Г.Слюсаренко. О.В.Проскура.-К.:ІЗМН,1998.-196 с.
2. Софія Русова. Український інститут громадянства в Празі // Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 1.-К.:Либідь, 1997.- 272 с.
3. Софія Русова. Дидактика // Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 2.-К.:Либідь, 1997.- 318 с.
4. Софія Русова. Теорія і практика дошкільного виховання // Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 1.-К.:Либідь, 1997.- 272 с.
5. Духовність і технічний прогрес. Проблеми гармонізації. – Вінниця: Універсум – Вінниця, 1997.- 224 с
6. Софія Русова. Нова школа соціального виховання // Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 2.-К.:Либідь, 1997.- 318 с.
7. Софія Русова. Виховні ідеї Г.С.Сковороди // Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта / за ред. В.Г.Слюсаренко, О.В.Проскура. – К.:ІЗМН 1998. –196 с.
8. Софія Русова. Нова школа // Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 2.-К.:Либідь, 1997.- 318 с.

9. Софія Русова. Національна школа // Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 1.-К.:Либідь, 1997.- 272 с.
- 10.Софія Русова. Деякі матеріали про народну освіту в цивілізованих країнах (за Лавассером) // Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 1.-К.:Либідь, 1997.- 272 с.
11. Софія Русова. Хроніка національної школи // Вибрані пед. твори: У 2-х кн. Кн 1.-К.:Либідь, 1997.- 272 с.
- 12.Софія Русова. Дитячий сад на національному ґрунті // Світло. 1910.- №3.-С.44-54
13. Софія Русова. Ідейні підвалини школи // Світло.-1913. -№8. – С33-38